

J. M^a. TORRES PRIETO, *Ars persuadendi: Estrategias retóricas en la polémica entre paganos y cristianos al final de la Antigüedad*, Santander 2013, ISBN 978-84-8102-672-6.

El present volum recull una conferència magistral pronunciada per la Professora Torres a la Facultad de Letras de la Universidad de Cantabria. El tema de l'obra no es només el de l'aplicació de la retòrica a l'apologètica cristiana. Torres tracta també de l'evolució d'aquesta i de les característiques concretes de les obres analitzades. I ho fa sense caure en el parany de barrejar els aspectes literaris amb els històrics i els ideològics, per bé que els uns no puguin explicar-se sense els altres. Qüestió metodològicament interessant és la de considerar si l'apologia com a tal constitueix o no un gènere literari. L'autora s'arreglera (pàg. 11) amb els partidaris de veure-hi un conjunt de temes i motius presents a diversos gèneres, sense donar origen a un d'específic —Cameron, Pouderon, Timpe—, tot i que enriqueixen el debat els qui proposen una redefinició de l'apologètica en termes de gènere —Petersen—. Qui signa aquestes línies creu que en casos com aquest queda curta la tipologia tradicional de la categoria de gènere, i que la transversalitat dels elements constitutius de l'apologètica, juntament amb el caire constant d'aquests —tema que Torres remarca de manera magistral, segons que comentarem més avall— reclamen una revisió a fons de la qüestió.

Torres estableix ja des de l'inici de la seua recerca la comunitat de trets temàtics i formals d'aquestes obres apologètiques (pàg. 22). La fixació del corpus, que abasta des de les darreries del segle II fins als inicis del V, comprén les obres següents: el *Discurs contra els grecs* de Tacià, realment titulat *Oratio ad Graecos*, i que és l'obra més antiga, del 177; *Apologia, adreçada a Autòlic*, en tres llibres, obra de Teòfil d'Antioquia, acabada després del 180 i l'única composta en llengua grega;¹ el tractat *Als gentils (Ad nationes)* de Tertul·lià, compost el 197; l'*Octavi* de Minuci Fèlix, de mitjan segle

¹ L'autora no inclou un altre text grec, l'anònima i brevíssima *Carta a Diognet*, probablement composta al segle II. Tampoc no inclou el *Diàleg amb Trifó* de Justí, obra del segle II subjecta a algunes controvèrsies, entre les quals la de l'autenticitat mateixa. Denominador comú de tots dos textos és el fet que la polèmica s'estén a la religió hebrea, el que evidentment les situa fora del pla de l'obra de Torres. Vegeu al respecte C. Satzer, *Jewish Responses To Early Christians: History and Polemics, 30-150 CE*, Minneapolis 1994. Un cas especial és el de l'*Apologia* d'Aris-

III; els discursos *Contra els pagans*, d'Atanasi, datat cap als anys 335-337, els dos titulats *Contra Julià* de Gregori Nazianzè, datats entre el 363 i el 365; el titulat *En honor del màrtir Babila*, de Joan Crisòstom, compost el 379; i les *Preguntes del cristià Zaqueu i del pagà Apol·loni*, d'autor anònim i de finals del segle IV; i finalment la *Terapèutica de les malalties gregues* de Teodoret de Cir, anterior al 449. El tractament no és, però, el purament cronològic, perquè Torres agrupa les obres en subgèneres —el terme és nostre—, els dels diàlegs, els discursos i els tractats.

La datació de les obres té una especial rellevància, atesa la distinció (pàg. 46) entre dues classes d'apologètica, una d'anterior a l'edecte de Constantí, el 313, que és la que realment es basa en la defensa del cristianisme, i una de posterior, on cobra tot el protagonisme la persecució dels infidels. Les característiques formals es diferencien també, com la de l'extensió, per exemple, que creix a les obres de la segona etapa (pàg. 56). En realitat, i per raons evidents, la polèmica entre cristians i pagans als segles III i IV ens ha arribat prou documentada per tots dos cantons. En aquest sentit, fóra interessant d'apreciar els matisos existents entre els partidaris de cada opció, per tal com comencen a dibuixar-se intents de distingir el caire i l'abast de les respostes davant la confrontació entre els dos models de religió.² Qui vulgui endinsar-se en la qüestió haurà de considerar, per part dels defensors de la religió politeïsta, el tractat *Contra els galileus* de Julià, compost cap als anys 362-363.

Nosaltres trobem didàctiques i brillants tant l'arquitectura de l'obra com la seua execució, que es manifesta compassada i perspicaç, alhora que dotada d'un estil que fa amena la lectura i apta també per als lectors no iniciats en la literatura tardana. L'estímul desvetllat per l'obra ens ha dut a fer les observacions següents, més amb la idea d'engegar el diàleg que no de formular cap objecció a un llibre que satisfà a pler totes les exigències imaginables. D'una banda, constatem que, com era lògic, una part de l'argumentació d'aquesta apologètica cristiana té les seues arrels

tides, obra del segle II, el text de la qual només conservem o en una versió siríaca o en un *excerptum* integrat dins el *Barlaam i Josafat*, del segle VI.

² M. Rizzi, «Conclusion: Multiple Identities in Second century Christianity», en M. Rizzi (ed.), *Hadrian and the Christians. Millennium-Studien*, Berlin & New York 2010, 141-150.

a la historiografia hebrea. La idea que el cristianisme és més antic que tota la mitologia i la filosofia paganes³ es limita a reproduir la teoria dels hebreus sobre la seua cultura, que remunta a les *Antiguitats Jueves* de Flavi Josef.⁴ D'una altra, també advertim nexes molt estrets entre l'apologètica i la historiografia, en concret amb aquella qualificada de *tràgica* i que va viure un extraordinari floriment a l'Antiguitat tardana.⁵ Efectivament, els procediments estilístics —i probablement molts també alguns elements estructurals de l'obra— són comuns a un i altre gèneres, sempre amb la finalitat de commoure el receptor amb recursos d'un efecte immediat (pp. 35-37). Finalment, resulta notable constatar com des dels seus bells inicis l'apologètica cristiana fa grans concessions a aspectes ideològics, com ara les professions de monarquisme per part de Tacià (pàg. 49) i de providencialisme per part de Tertul·lià (pàg. 69). En altres termes, la defensa del cristianisme sembla haver estat unida a una certa concepció del poder, tema que tanmateix escapa tant als objectius de l'autora com als nostres.

Assenyalarem un parell de desajustaments, un pel que fa al nom de la finesa Majastina Kahlos (pp. 13, 46, n. 19 i 97) i un altre a la referència a la n. 7 (pàg. 88, n. 1), que en realitat remet a la nota 10. Per consegüent, la claredat i el lluïment van sempre acompanyats del rigor i la cura, signes tots ell d'una obra duradora per la seua utilitat.—JORDI REDONDO. *Universitat de València*.

³ Tat. *Or. ad Graecos* 31 i 36.

⁴ J. Ap. I 104. Vegeu al respecte F. Siegert, «Griechische Mythen im hellenistischen Judentum», en R. Haehling (ed.), *Griechische Mythologie und frühes Christentum*, Darmstadt 2005, 132—152; R. Bloch, *Moses und der Mythos. Die Auseinandersetzung mit der griechischen Mythologie bei jüdisch-hellenistischen Autoren*, Leiden & Boston 2011.

⁵ Cf. B.L. Ullmann, «History and Tragedy», *TAPhA* 73, 1942, 25-53; F.W. Walbank, «Tragic History: A Reconsideration», *BICS* 2, 1955, 4-14; «History and Tragedy», *Historia* 9, 1960, 216-234 (= *Selected Papers*, Cambridge 1985, 224-241); C.W. Fornara, *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*, Berkeley, Londres & Los Angeles 1983, 131-134.